

Anmeldelser

OLE FENGER: Fejde og mandebod. Studier over slægtsansvaret i germansk og gammeldansk ret. København, Juristforbundets Forlag, 1971. 582 s.

Den foreliggende disputats¹ har som sit udgangspunkt forfatterens mangeårige studier over borgensinstituttet, hvilket har ført ham ind på problemet *kollektivt ansvar*, og da dette har talrige aspekter, f. ex. husbondansvar, gildesbrødrers ansvar etc., har han koncentreret sig om slægtsansvaret fra tidlig middelalder og frem til Danske Lov og her specielt indskrænket sig til at undersøge slægtens forpligtelser overfor et slægtsmedlem, der havde begået drab. Men efter således at have begrænset arbejdets emne har forfatteren ønsket at få dette belyst bredest muligt, hvorfor bogen – som det antydes af undertitlen – i realiteten er kommet til at bestå af en række »studier«, der ud over det fælles tema ikke står i alt for nær indbyrdes kontakt.

Indledningsvis rummer arbejdet et afsnit »Problem og metode« (s. 9f.), der mere filosofisk-idéhistorisk end egentlig historisk-metodisk diskuterer en række problemer som evolutionisme, komparativ metode, funktionsteori m.v., hvor forfatterens principielle afvisning af samtlige metoder følges af en anbefaling af at anvende disse enkeltvis forkastede systemer i kombination, hvilket dog heldigvis (i note 48 ad s. 24) følges op med et citat »til fordel for en metodisk liberal attitude«, hvilket formodentlig blot betyder, at Fenger fornuftigvis afviser på forhånd at binde sig til eet bestemt filosofisk skema, men foretrækker pragmatisk at betjene sig af den i det konkrete tilfælde mest lovende metode.

Derpå foretages nogle i alt væsentligt refererende (bibliografiske) strejftog ind i den moderne debat om retsetnologi, herunder spørgsmålet hvorvidt retten er ældre end staten, hvilket hævdes under påberåbelse af en række antropologers arbejder med »retssystemer« i primitive kulturer. Og da specielt drab, fejde og fredsstiftelse spiller en betydelig rolle i netop flere primitive samfund, følger herpå et afsnit om »Slægtsansvaret i primitiv ret« samt et kapitel om »Kirken og slægtsansvaret«, inden vi s. 203 kommer frem til »Slægtsansvaret i germansk

¹ Nedenstående anmeldelser bygger i udstrakt grad på anmeldernes officielle oppositioner ved disputatsens forsvar 22. november 1971 (Aarhus Universitet).

ret«, et hovedsagelig klassisk-komparativt afsnit, hvor de relevante bestemmelser i en række folkevandringssamfunds love sammenstilles, hvilket alt sammen fører frem til bogens hovedstykke (kapitel VI) »Slægtsansvar i dansk ret« (s. 341–541).

Da næppe nogen forsker kan tænkes at være autoritet på samtlige de her skitserede områder (lige fra den klassiske retshistorie over etnologi via religionshistorie til filosofi m. m.), får disse lange indledningsafsnit i ikke ringe grad præg af at være citatsamlinger, hvor forfattere fra vidt forskellige tider og skoler sammenstilles (det være sig positivist, evolutionist, strukturalist m. fl.), og omend forfatteren i sit forord har betonet, at han fortrinsvis har et »pædagogisk sigte« med denne »bibliografiske« gennemgang, forekommer især de »retsetnologiske« afsnit mig ikke alt for relevante for specielt den grundige videnskabelige gennemgang af ældre dansk ret, og det er næppe noget tilfælde, at der i kapitel VI så at sige ingen henvisninger findes hertil.²

Da historie nu engang næsten uundgåeligt kommer til at dreje sig om at skildre et forløb, får arbejdet gang på gang et stærkt evolutionistisk præg, uanset forfatterens tagen afstand herfra allerede i sin indledning. Dette viser sig ikke mindst i de ret mangelfulde, ja lejlighedsvis ligefrem manglende definitioner af grundbegreberne, således *primitiv*, der vel i det etnologiske afsnit følger almen praxis (jfr. citatet i note 17 ad s. 144), men som i afslutningen (s. 542) får dagligsprogets pejorative indhold (»Hævn er en primitiv drift«).³ En tilsvarende ækvivok behandling får det for thesen såre vigtige begreb *hævn*, der dels repræsenterer noget »primitivt«,⁴ dels er en juridisk, »retsantropologisk« glose, hvis konkrete betydningsindhold læseren selv fra tilfælde til tilfælde må afgøre.⁵ Gemt i det retsetnologiske afsnit (s. 167 note 108) erkender Fenger, at hævne på latin (og – hvad han ikke tilstrækkeligt klart fremhæver – dermed også i vore landskabslove) hedder *vindicare* og således er beslægtet med det velkendte juridiske begreb *vindication*. Det havde nok været på sin plads at bemærke, at den tilsvarende græske glose (*εκδικεω*) indeholder nøjagtig samme grundbe-

² Jfr. at det dansk-retlige afsnit tidligt (s. 346) betoner, at »der er ikke megen støtte at hente i ikke-retlige kilder fra den forudgående tid«, samt at det i Zusammenfassung (s. 547) vel antages, at en retsetnologisk synsvinkel må kunne yde bidrag til en bedre forståelse; men alligevel kan de tre første kapitler (dvs. s. 1–181) resumeres på blot 16 linier.

³ Såvel det pejorative som det evolutionistiske bemærkes i udtryk som »når primitiviteten er overstået« (s. 142f.), »hermed har man forladt det trin i retsudviklingen« (s. 186) samt, at kulturudviklingen bevirkede, »at den etiske følelse forfinedes« (s. 185).

⁴ Jfr. s. 542: »Hævnfølelsen er for os en følelse, som bør fortrænges«.

⁵ I VII. Slutning (s. 542) citeres »Hævnen hører Herren til«, men fornuftigvis via Ostensen Vejle, idet forfatteren naturligvis er klar over, at nyere bibeloversættelser har en ganske anden text, jfr. s. 187 note 24, hvor Romerbrevet 12, 19 i nugældende autoriserede oversættelse taler om at *straffe*, helt parallelt til »gengælde«.

tydning af at straffe, gengælde, værne, dvs. at også den er et retligt fænomen,⁶ der indeholder et moment af reaktion eller sanktion.

På denne baggrund bliver en bemærkning (s. 511) som, at der efter 1536 indføres en ordning, hvorefter hævn legaliseres og kaldes straf, meningsløs i dens bogstavelige ordlyd, idet dette – ifølge det system forfatteren har anvendt såvel i retsetnologien som i det komparative »germanenrechtliche« afsnit – vel må anses for grundbetydningen. Men forfatterens mening er formentlig blot dette, at nu (dvs. 1536) slår denne almene opfattelse omsider i den grad igennem, at selve udtrykkene anvendes i positiv ret, specielt i de efterreformatoriske recesser.⁷

Ud over den førømtalte hensigt at give en bibliografisk indledning har forfatteren utvivlsomt også et ønske om at stille dansk ret i et bredere perspektiv,⁸ og det specielt hvad angår slægtsbegrebet, der selvfølgelig får en særdeles grundig behandling. Det forekommer dog anmelderen et stort spørgsmål, hvorvidt det i det hele taget er korrekt at tale om et virkeligt *slægtsansvar* i dansk ret, idet et slægtsbegreb i den forstand, som netop etnologer anvender det (f. ex. i form af klaner o. m. a.), ikke kan konstateres i de nordiske kilder;⁹ der er i dansk ret alene tale om, at en drabsmands pårørende, altså hans *slægtninge*, det være sig på fædrene eller mødrene side, kan gøres ansvarlige. Disse er en næsten tilfældig gruppe personer med drabsmanden i centrum, og allerede en sådan drabsmands kødelige fætter vil have en »slægtsgruppe« om sig, der kun halvt sammenfalder med hin.¹⁰ For mig at se er det her forfatterens »evolutionistiske« grundsyn, der får ham til næsten ubevidst at operere med et udviklingsskema fra slægt via stamme til »stat« (f. ex. s. 335f.), hvilket er så meget mere at beklage, da Fenger helt og fuldt går ind for, at fredløsheden (ligesom det specielle særdanske

⁶ Jfr. Lukas 18, 3, hvor en henvendelse til dommeren (med verbet *εκδικεω*) nu oversættes: skaf mig min ret.

⁷ Dog er det her på sin plads at erindre om de middelalderlige kongebrevsformularer med trusel om den kgl. hævn (ultio, respektive vindicta).

⁸ Det står mig dog ikke helt klart, hvorfor primitive kulturer og folkevandrings-samfund er mere relevante for arbejdet end anden nordisk ret, således savnes ikke blot den – i klassisk retshistorie vel for dominerende – islandske ret, men også svensk og norsk ret.

⁹ Jfr. det grundige referat af R. Wenskus' sønderlemmede kritik af især retshistori-keres fremhævelse af slægten på stammens bekostning (s. 123ff.), samt indledningen til det dansk-retlige afsnit VI (s. 341ff.), hvor der citeres en række forfattere, der er enige om, at vi ingen kilder har til at skildre et slægtssamfund blandt de forhistoriske nord-germanere.

¹⁰ At danske genealoger og heraldikere af rent praktiske grunde systematiserer deres materiale efter »slægter« (f. ex. i Danmarks Adels Aarbog), berettiger i hvert fald ikke til – som det sker s. 503 – at tale om »adeligt våben og navn«, der går i arv fra far til søn. Netop navne arvedes ofte på spindesiden, og vedr. begrebet »adeligt våben« se Thisets kritik i Hist. Tidsskr. 7. rk. IV (1899–1900), s. 305f.

slægtssystem indenfor ejendomsretten, der kaldes »Fællig og Hovedlod«, jfr. s. 430 med cit. af Stig Iuul) må anses for en nydannelse, ikke for et relikv af et gammelt (»primitivt«) slægtssystem.

Det er dog anmelderen en særlig glæde at måtte fremhæve forfatterens fortsatte betoning af den rolle, som det givne *samfund bag loven* må tillægges, hvoraf følger, at retshistorie ikke – som det forhen altfor ofte er sket – kan skrives på de normative kilder alene, f. ex. på bekostning af retspraxis. Men desværre foretrækker Fenger den vist nu af de fleste forladte »urdemokratiske« samfundsmodel med en fortsat udvikling i retning af stedse større standsdifferentiering. For Fengers these får dette den virkning, at fejden – rent teoretisk – hører hjemme »i et samfund, hvor alle sociale grupper havde nogenlunde samme politiske og økonomiske muligheder« (s. 468); men så snart han skal til at skildre konkrete fejder, viser det sig, at det nu drejer sig om »de, der magter fejden«,¹¹ og idet Fenger klart erkender landskabslovenes skel mellem *potentes* og *pauperes* (s. 430), bliver den klassesdeling, som han finder i fortsat udvikling middelalderen igennem, ikke nødvendigvis en fortsat differentiering (af et »oprindeligt klasseløst« samfund), men muligvis blot udviklingen af *stændersamfundet*, dvs. af en særpræget »klassesdeling«, hvilket på ingen måde udelukker, at dette har afløst en evt. mere økonomisk deling.¹² Og idet Fenger som ovennævnt klart går ind for, at det slægtsansvarssystem, som vi finder i landskabslovene, er en *nydannelse*, ikke et »primitivt« relikv, kan anmelderen ikke undlade at anføre en antievolutionistisk hypotese til forklaring af dette slægtsansvars fremtrængen, dels blandt folkevandringsfolkene, dels i Norden ca. 600 år senere, nemlig som en art »regression«, at et forhen fredeligere samfund, muligvis med en stærkere kongemagt, har været igennem en opløsningstid (respektive folkevandringer og vikingetog), hvorfor det kollektive slægtningeansvar *fra oven* presses ned over samfundet i forsøg på at genoprette freden?

Der er særlig grund til at bemærke den overordentlige betydning, som denne bog tillægger *kirken*, både ved at stå bag den verdslige fredsløvgivning som specielt ved at være en kulturfaktor, der kunde bidrage til, at f. ex. folkevandringslove og de nordiske love så ofte får et ensartet præg, in casu vedr. drabsbestemmelser.¹³ Med stor virkning placerer

¹¹ S. 543, jfr. s. 318, hvor det omtales, at der skal et vist økonomisk grundlag til, for at man kan fejde.

¹² Ikke mindst landskabslovenes skel mellem drab og mord, respektive ran og tyveri må vel baseres på sociale forudsætninger, dvs. mindre afhænge af handlingens art end af den handlendes sociale status.

¹³ Medens Karl Haff (1917) mente at kunne spore de højst egenartede jyske sandemænds oprindelse i påvirkning fra gammel frankisk ret (note 238 til s. 415), antager Fenger, at der langt snarere er tale om (vel i så fald en fælles) påvirkning fra kirkens synodalretter. I betragtning af den ganske betydelige rolle, som forfatteren tillægger

Fenger kirken i et dilemma: principielt måtte den som følge af hele sit idégrundlag gå ind for en individualistisk skydlære; men så længe samfundet savnede den executive myndighed, der alene kunde skabe forudsætninger herfor, kom kirkens alternative hovedønske, *fredens* opretholdelse, til at dominere, og ved i praxis at betjene sig af kollektivansvar har man kunnet håbe, at de enkelte slægter vilde lægge en dæmper på evt. urolige hoveder.

Med stor grundighed tager forfatteren fat på de ældste danske retskilder, dvs. landskabslovene, og her da især den skånske, dels vel fordi vi her tidligt ser ændringen gennem den kgl. fredslovgivning, f.ex. manddrabsforordningen af 1200 og jernbyrdsforordningen efter 1215, dels fordi der her foreligger et tidligere arbejde, Poul Johs. Jørgensens »Manddrabsforbrydelsen i den skaanske Ret« (1922). Og medens denne måtte forudsætte, at der imellem de to anførte bestemmelser skal have eksisteret en nu totalt glemt forordning, når Fenger (s. 381) frem til, »at der ikke er behov for at konstruere eksistensen af en ukendt lov«, metodisk et stort gode at kunne undvære sådanne »tabte kilder«, når de bevarede giver god mening i sig selv.

Derpå skildres retsudviklingen i senere dansk middelalder, hvilket ligeledes er særdeles påskønnelsesværdigt, idet man altfor ofte har ladet dansk retshistorie både begynde og slutte med landskabslovene. Specielt konstateres kampen mellem den voksende kongemagt og det stærke aristokrati, og medens Sverige og Norge i løbet af middelalderen fik rigslove, levede landskabslovene sejt videre i Danmark, idet forfatteren med stor styrke plæderer for det synspunkt, at enhver principiel ændring i retssystemet måtte blive til kongemagtens fordel, hvorfor aristokratiet konsekvent holdt fast ved kong Volmers lov og dermed bl. a. retten til selvtægt, in casu med hensyn til drabssager.

Først på reformationstiden indtræder omsider en ændring, bl. a. finder forfatteren en mere teokratisk holdning udtrykt i lovgivningen,¹⁴ hvilket dog forekommer anmelderen især at skyldes, at den efterrefor-

kirken (medens de etnologiske og germansk-komparative afsnit kun sjældent indgår som nødvendige forudsætninger for den danske retsudvikling), virker det dog lidt tyndt, at der vedrørende send-jurisdictionen s. 264 i note 204 alene henvises til et lexicon, og når note 206 til samme side viser tilbage til s. 192, citeres her (i noterne 47 og 48) atter diverse lexica, derimod hverken autoriteter som Hinschius, standardhåndbøger som Feine eller f.ex. en ellers i bogen flittigt anvendt monografi som Göran Ingers.

¹⁴ F.ex. i de stedse talrigere forordningers henvisninger til »Guds fortørnelse« (jfr. s. 521, 523 og 526). Dog nævner Fenger, at Ostensen Vejle i sin andenudgave (1652) følte at måtte forsvare sig imod de mange kritikere, der ikke kunde indse relevansen af hans talrige bibelcitater (der ikke mindst optræder hyppigt i afsnittet om manddrab). Og når Fenger (s. 536) anfører, at O.V. som rådmand i Roskilde var praktisk uddannet jurist, turde det, i betragtning af at gælds- og fredsbrudssager (altså executionsspørgsmål) hørte under fogedretten, altså ikke under rådstueretten, være nok så væsentligt at erindre om hans fortid som herredsfoged i Faxe herred.

matoriske retsudvikling sammenholdes, ikke med det middelalderlige sanktionssystem i dettes helhed, men alene med verdslig lovgivning. Og i hvor høj grad denne end var kirkeligt inspireret – det hører til en af dette arbejdes mange fortjenester, at den ældste danske lovgivning konsekvent opfattes som en frugt af en overordentlig kraftig kirkelig påvirkning – undlader han dog i denne sammenhæng at gøre læseren opmærksom på, at kirken – uanset bedre eller slettere forhold til de verdslige institutioner – principielt uantastet bevarede sin egen jurisdiction, det være sig i samarbejde eller konkurrence med verdslig retspleje.¹⁵

Men naturligvis kender Fenger udmærket den kirkelige retspleje, som han blot har gjort færdig i det specielle afsnit (IV) om kirken og slægtsansvaret, hvor han fastslår, at kirkens fra først af stærke position indenfor retslivet ikke mindst skyldtes, at den i *bandet* havde det tvangsmiddel, der »middelalderen igennem . . . gav den gejstlige retspleje et afgørende fortrin fremfor den verdslige« (s. 192), ikke mindst fordi den bandlyste eo ipso blev retslig inhabil (og det såvel for gejstligt som for verdsligt forum). Derfor blev det vigtigt at sikre sig imod, at kirken modtog drabsmanden i sit skød, før han for landstinget havde ordnet sagens verdslige aspekter, og Fenger henviser (s. 480) til Christiern II's lovgivning, idet landlovsudkastets § 57 ligefrem indeholder et forbud imod at indlede drabsmænd i kirke, førend sagen havde været for landstinget,¹⁶ en bestemmelse, der dog ikke optræder i byloven, og – hvad der er interessant på baggrund af, at forfatteren synes at følge Mogens Rathacks opfattelse af tekstgrundlaget (s. 479)¹⁷ – ej heller optræder i det arnamagnæanske manuskript.

Bogens betydning kommer på denne måde i højere grad til at ligge i hævdelser af en these og dennes anvendelse på et overordentlig stort materiale – der ikke på afgørende punkter kan siges at falsificere denne

¹⁵ F.ex. kunde den i note 554 til s. 502 en passant omtalte Anders Bille-affære have været anvendt til konkret belysning af det komplicerede middelalderlige sanktionssystem: idet drabet var foregået i kongens egen nærværelse, måtte A.B. til Skåne landsting for der at få sin fred igen, det vil vel sige: få sagen gjort til bødsmål (Reper-toriet 2. rk. 10941), men vel at mærke betinget af, at han – vist selv samme dag – havde vist sin villighed til at gøre bod ved at stå på bandstrappen i Lund (Dipl. Diocesis Lund. VI, s. 241), og først 1513–14 følger det endelige økonomiske opgør slægterne imellem ved aftaler, som det endnu ikke ind i 1530erne var lykkedes A.B. at fyldestgøre (jfr. Da. adelige Brevkister, s. 93f.). Jfr. hertil, at selveste Peder Skram 1531 måtte sidde i bar skjorte for Århus St. Clemens' kirkedør og underkaste sig general-officialens forhør (Da. Mag. 3. rk. III, s. 100).

¹⁶ Ad note 465 til s. 480 betyder »at indlede i kirke« alene at give absolution, hvorfor gentagelsen af Allens udokumenterede opfattelse, at der hermed tænkeligt også menes kirkens asylret, turde være at beklage, og det så meget mere, som JL II 23 må opfattes som en benægtelse af en kirkelig asylret.

¹⁷ Mogens Rathack: Christiern den andens landlov (Hist. Tidsskr. 12. rk. II, s. 293–336).

– end på grundige analyser (her dog undtaget det ovenfor omtalte meget centrale kapitel om landskabslovene), og ikke mindst den højst ønskværdige omtale af retspraxis får ofte et unødigt overfladisk præg. Det meget beskedne afsnit »Fejden i breve og domme« (s. 497–505) bygger f.ex. i alt for høj grad på secundærlitteratur og oversigtsværker, på bekostning af de originale kilder, respektive de grundlæggende videnskabelige kildeudgaver,¹⁸ hvorved de lidt mere udførligt omtalte eksempler på konkrete drabssager lejlighedsvis kan få et mildest talt skævt sigte. F.ex. siges det (s. 488), at »stadsrettens kategoriske ord er altså ikke blevet efterlevet strengt«, hvilket let leder den mindre kyndige læser ind på den tanke, at dette ellers normalt var tilfældet, og at stadsretters med fl. loves ofte yderst rigoristiske straffebestemmelser altså var normal-, ikke – hvad forfatteren naturligvis ved – maximumstraffe, hvorfra der i praxis gerne dispenseredes.¹⁹ Og vel er jeg ganske enig med forfatteren i, at (de i retslitteraturen med forkærlighed studerede) stadsretter efter 1536 synes at have udspillet deres rolle, men finder blot, at et så vigtigt spørgsmål burde have været udførligere omtalt og ikke gemt i note 585 til s. 509, bl.a. fordi vi her muligvis har en parallel til den kirkelige jurisdictions ophør, dvs. at vi efter 1536 omsider har et »enhedsretssystem«.

Når Fenger (s. 537) lader enevældens indførelse 1660 slippe hidtil op-

¹⁸ Forfatteren har bl.a. kunnet drage nytte af Det danske Sprog- og Litteraturselskabs samling af præcederende domme, i bogen cit. »utrykte domme«, uden at være opmærksom på, at *alle* disse domme ældre end 1513 ikke blot er gengivet i Repertoriet, men tilmed gerne efter bedre forlæg. Den i note 547 til s. 499 omtalte dom af 1426 27/2 er således = Rep. 1. rk. 6242 af 3/3 1426. Den i note 589 til s. 509 cit. dom af Mols HT af 1472 23/10 foreslås af Will. Christensen (ib. 2. rk. 2315) flyttet til 1467, men i intet af tilfældene kommer dog ugedagen til at passe med herredets tingdag = torsdag.

Note 460 til s. 479 omtaler Christiern II's påtænkte revision af de svenske love, der alene bygger på Olaus Petris gengivelse af Dalkarlemanifestet af 1522 og dettes ubekræftede påstand om, at kongen ville opbrænde de svenske retsbøger, hvilket hos Huitfeldt (ikke Hvidtfeldt!) ved en »fornuftsslutning« opfattes som svenskernes misforståede reaktion på kongens retsreformarbejde. Dvs. historien savner enhver kildeværdi.

S. 469 omtales henrettelsen af Abraham Brodersen 1410 som værende sket for voldtægt, hvilket alene kendes fra sene, upålidelige svenske kilder (se Henry Bruuns afhandling i Hist. Tidsskr. 11. rk. III (1950), s. 48 ff.).

Et eksempel på en mindre korrekt, i bedste fald højst vildledende kildeciteringsmåde s. 456 f., hvor note 364 cit. DD 2 V 44 samt det gamle tryk i SRD, men ikke at kilden i alt væsentligt er identisk med Acta Processus Litium (s. 289 f.). Derimod cit. note 366 APL, men nu hverken DD (= 2 V 50) eller SRD, hvorpå note 367 cit. Ellen Jørgensens kildeoversættelse i »Erik Klipping og hans Sønner«, men ikke APL (s. 176 f.), endsig SRD.

¹⁹ Den pågældende sag (note 494 ad s. 488) cit. via Kinch: Ribe Bys Historie, ikke efter kilden = Rep. 1. rk. 5849, hvoraf fremgår, at der næppe kan være tale om byens jurisdiction; men da drabet er foregået i en kirke, er det utvivlsomt behandlet som sacrilegium.

dæmmede reformkræfter løs (dvs. forspillet til Danske Lov), må hertil dog bemærkes, at hans egen velargumenterede these om, at retssystemet – med bibeholdelsen af adelens ret til selvtægt, omend inden for stedse snævrere grænser – i udpræget grad begunstigede adelen, må siges at nødvendiggøre ikke blot en forfatningsændring, men specielt et opgør med det adelsvenlige retsvæsen. Og vel er Danske Lov det naturlige slutningspunkt for en bog som denne, men det burde vel have været klarere fremhævet, at der med de store recesser (fra den koldingske 1558 til Christian IV's Store reces 1643) var gjort et ganske betydeligt forarbejde til »rigsloven«.²⁰

Gennem denne bog får vi en bedre forståelse af landskabslovenes sejge leven videre igennem århundreder, og hermed også dette meget konservative system med drabsbøder og slægtsansvar, idet som nævnt ikke blot det verdslige aristokrati fandt sin fordel heri; men også kirken, der ideelt set burde afvise enhver ikke-individualistisk skyldlære, kunde affinde sig hermed, da den frem til 1536 sideordnet med verdslig ret pålagde sine egne, individuelt udregnede sanktioner.²¹ Men netop derfor er det næppe helt korrekt at antage, at dødsstraf efter 1536 i stigende grad trængte frem, specielt begrundet i hensynet til »Guds fortørnelse«. Når der efter 1536 i stigende grad lovgives om kapitalforseelser som f.ex. sodomi, gudsbespottelse og trolddom (s. 526), er dette jo blot en logisk følge af reformationen. Thi med kirkerettens formelle bortfald måtte man nødvendigvis udfylde de derved opståede tomrum, og selvom man en tid fortsat anvendte senmiddelalderlig retspraxis – hvorefter disse forseelser naturligvis også var kapitalforbrydelser – har man med tiden ønsket positive retsregler, dvs. i verdslig ret, hvilket turde være begrundelse nok for dennes »teokratiske præg«.

Der kan på ingen måde være tvivl om, at forfatteren på een gang har fundet et lovende emne og en frugtbar problemstilling. Men i sin

²⁰ Som 17. årh.s herredstingsbøger i stigende grad cit. »recessen« fremfor »loven«, ser vi, at det kgl. retterting efter 1536 primært cit. de nye kgl. forordninger, og dernæst landskabslovene, men yderst sjældent stadsretter.

²¹ Selvom klager naturligvis er en kildegruppe, der skal behandles med forsigtighed, er det af største interesse, at der ca. 1520 klagedes over, at de kirkelige drabsbøder skulde være steget fra ca. 4½ mk. og op til imod 100 mk. (Da. Mag. 1. rk. VI, s. 360), og det ikke mindst på baggrund af, at landlovsudkastets § 57 vilde reducere bispens andel i drabsbøderne til alene 10 mk.

I betragtning af den betydelige rolle forfatteren i det generelle kap. IV tillægger kirken, er den beskedne omtale under skildringen af den konkrete senmiddelalderlige danske retsudvikling besynderlig. De verdslige loves tavshed om forhold, der ubestridt lå under kirkens jurisdiction, brydes således gang på gang, når man f.ex. ønsker at betone, at hverken vådesdrab, drab af horkarl in flagranti eller af hærværksmand medfører kirkelige sanktioner (»hverken faste eller bøde«), jfr. SkL 102 og 108, ES III 15, JL II 48 samt de fleste skånske stadsretter. Jfr. endvidere hertil den betydelige rolle som drabsbøder (homicidium) spiller i dansk middelalderlig kirkelig forordnings- og privilegievirksomhed.

iver for at finde det bredeste perspektiv (og hermed nødvendigheden af at måtte begynde med Adam og Eva) har han foretaget begrænsninger, der uden at svække det være sig thesen eller bogens anvendelighed som udgangspunkt for fortsatte studier lejlighedsvis giver den præg af materialesamling, idet de – ofte ganske talrige – henvisninger til retspraxis kun sjældent er analyseret tilfredsstillende til bunds.²²

I betragtning af den vægt forfatteren konsekvent tillægger det givne samfund, som loven skal virke i – herunder ikke mindst den fortjenstfulde redegørelse for de politiske aspekter af fejden i senmiddelalderen, er det derfor kun at beklage, at han ikke gør et tilsvarende forsøg på at skildre fejdens undergang i 16.–17. århundrede, f.ex. ud fra den antagelse, at samfundet har ændret karakter. Vel fastslås det, at man 1536 var nået frem til, at det nu strengt taget kun var adelen, der bevarede fejderetten, men praxis viste længe et andet billede.²³ Jeg er ganske enig med Fenger i, at der efter 1536 synes at være opnået en mere effektiv retshåndhævelse, og ligeledes i, at en væsentlig årsag til denne udvikling var Adelsvældens kondominium mellem den stærkt forøgede kongemagt og adelen (repræsenteret ved rigsrådet). Men det kan også have spillet en rolle, at adelen ved at opnå hals- og håndret over sine bønder er blevet ligefrem økonomisk interesseret i, om ikke at opretholde freden, så i hvert fald at forfølge fredsbrud, jfr. de talrige forbud adelsvælden igennem imod at lade sager ordne i mindelighed uden om retsmaskineriet, hvorved evt. bøder var i fare.

En grundigere gennemgang af retspraxis kunde tænkeligt have bidraget til at uddybe forfatterens egne synspunkter. F.ex. dødsdømmes 1611 en adelsmand ved rettertinget (dvs. konge og rigsråd) for drab på en ikke-adelig (s. 517 note 620). Nok så interessant er det dog, at kongen forinden har pålagt lensmændene, dvs. drabsmandens standsfæller, at lade ham pågribe og under bevogtning sende til København.²⁴

²² I note 615 (anden halvdel) til s. 516 cit. f.ex. en rettertingsdom af 1540, hvor dombogens korte referat efter min opfattelse ikke berettiger til forfatterens tolkning, at de for rettertinget sagsøgte »åbenbart på egen hånd har hængt den dømte« (på et herredsting). Textens »at de havde ladet NN dømme og henrette«, indeholder alene et årsags/virkningsforhold, der gør dem ansvarlige for, hvad der er sket (ikke at de frivilligt skulde have påtaget sig det vanærende bøddelarbejde). Det for forfatterens these mest relevante turde være, at rettertinget finder det fornødent at forbyde den henrettedes slægtninge at fejde!

²³ Ikke mindst er det interessant at se (note 614 til s. 516), hvorledes rigsrådet, der gennem Christian III's recesser bekæmpede »den folkelige fejde«, helt må give op overfor »mellemlassen«, det velstående østjyske selvejeraristokrati, idet en sådan slægtsfejde efter såvel 1538 som 1542 at have været for rettertinget henskydes til forligsmægling (voldgift) ved 24 halvt fra hver side udpegede personer. Bl. de til denne sag hørende talrige drab medregnes også en dødsdom af Vejle byting over en af deltagerne, dvs. at ligesom i eksemplet i forrige note (22) dominerer fredssynspunktet ganske over abstrakt juridiske overvejelser.

²⁴ Kancelliets Brevbøger 1609–15, s. 314 og 320.

Vel citerer dommen 1558-recessens § 21 om »manddrab, der ikke sker af våde . . . da bøde liv for liv«; men rettertinget begår faktisk citatfusk i domsbegrundelsen, idet recessens signifikante ord »og manddraberens gribes« (at indsætte mellem »våde« og »da bøde«) overspringes. Thi oprindelig må netop dette krav om pågribelse in flagranti have gjort det muligt for samfundets bedrestillede (der jo havde langt større flugtmuligheder end menigmand) at klare for sig gennem bødesystemet. Men når nu konge og adel i fællesskab sætter et nyt og effektivt administrationsapparat i gang, sker der bag om recessens udtrykkelige ordlyd en vigtig ændring ved helt ny retspraxis. Og i denne forbindelse må det fremhæves, at Fenger har givet en ny overbevisende tolkning af 1558-recessen, der ikke – som endnu 1951 formodet af Stig Iuul – kan siges at have ændret det i 1537-recessen fastlagte system vedrørende drab og bod.

Med det meget brede sigte, som bogen har fået, er det uundgåeligt, at forfatteren ofte kommer til at vove sig ud på dybt vand; men det skal retfærdigvis fremhæves, at han gør det med åbne øjne, »velbekendt med faren og usikkerheden« derved, idet han bevidst kæmper for gennem tværvideenskabeligt samarbejde »at nedbryde nogle af de skranker, som omgiver den retshistoriske forskning«. Der er for mig ingen tvivl om, at der vil være et betydeligt behov for denne bog, der bl. a. har som sit program »at øge interessen for dansk retshistorie«, og det vel at mærke i selve Danmark. Netop et arbejde som denne velskrevne og velargumenterede bog med sit omhyggelige noteapparat og sin særdeles omfattende bibliografi vil utvivlsomt langt ud over hævdelser af den strengt videnskabelige these kunne få en ikke ringe betydning for genoplivningen af studiet af den danske retshistorie og det i dens internationale kontekst.

TROELS DAHLERUP

Retshistorien har længe været forsømt. Det er 20 år siden, vi her i landet har oplevet en retshistorisk doktordisputats, og begge lærestole i retshistorie har i flere år været ubesatte. Der er derfor grund til at glæde sig over, at Ole Fenger, der siden 1964 har varetaget undervisningen i retshistorie ved Aarhus Universitet, nu har skrevet den foreliggende afhandling, som han den 22. november 1971 forsvarede for den juridiske doktorgrad.

Det er et vigtigt og retshistorisk centralt problem, forfatteren har taget op og behandlet med selvstændighed og dristighed og med flittig benyttelse af en udstrakt litteratur og et omfattende kildemateriale. Det må betragtes som en ikke ringe bedrift, at forfatteren følger nye og overbevisende sider til Poul Johs. Jørgensens tolkninger af de gamle landskabslove: hans fortolkning af begrebet »saclosan« (s. 376 ff.) og

hans afvisning af Poul Johs. Jørgensens formodning om eksistensen af en »ukendt lov« (s. 381 ff.) viser forfatteren som en skarpsindig analytiker. Hans understregning af kirkens betydning for landskabslovenes nedskrift og derfor også for deres indhold – især deres bestemmelser om fredløshed jfr. ndf. – virker overbevisende og dermed også hans herpå støttede bidrag til landskabslovenes relative aldersbestemmelse (s. 341–434).

Det tema, forfatteren først og fremmest tager op i sin afhandling, er det, der angives i afhandlingens undertitel, nemlig: *Slægtsansvaret* og dets funktion i middelalderens rets- og samfundssystem.

Det andet grundtema, forfatteren behandler, er *fejden* og dens funktion i den middelalderlige retshåndhævelse. Forfatteren argumenterer for, at fejedrab er *retmæssige*, og at den kongelige og kirkelige fredslovgivning har det primære formål at begrænse fejderetten mellem slægterne ved at forbyde fejde på bestemte tider og bestemte steder og mod bestemte personer og gods (Gernhuber). Fredsbevægelserne har det dobbelte formål *dels* at fremme ro og orden i et samfund, som ikke har nogen central statsmagt i moderne forstand, *dels* at skabe grundlag for den kirkelige og kongelige lovgivningskompetence. Det er derfor sandsynligt, at det er den europæiske gudsfreds- og landfredsbevægelse, der netop i Valdemarstidens Danmark, da konge og kirke arbejdede sammen om landets styrelse, *dels* fører til landskabslovenes nedskrift, *dels* til indgribende indskrænkninger i hævnretten. Bødesystemet, og især mandeboden, der fungerer som en afløsning af hævnretten med et vederlag i penge eller andre værdier, indskrænkes, idet den i tilfælde af manddrab på de i lande- og gudsfredsbevægelserne nævnte måder (husfred, kirkefred, tingfred, kongefred m.v.) erstattes af fredløshed. Sådanne drab bliver altså »bødeløse« og dermed »uretmæssige«.

Den tyske germanistiske litteratur (kap. II) har været tilbøjelig til modsat at betragte fredløshed som den oprindelige nordiske eller germanske reaktion mod drab, således at man har set den senere mandebod som afløsning for en oprindelig fredløshed. Andre forfattere (Wilda, Amira), som forkastede den germanistiske fredløshedsteori, der forudsætter en uhistorisk antagelse af en statsmagt som retshåndhævende institution i den tidlige middelalder, og som betoner slægtens rolle og det kollektive slægtsansvar i en førststatslig organisation, er tilbøjelige til at se reaktionssystemet som et udviklingshistorisk forløb: et på slægtsolidariteten beroende blodhævnssystem, som afløses af et bødesystem, som igen afløses af et statsligt straffesystem.¹ Nogle af de forfattere, som vel kritiserer den germanistiske fredløshedsteori og går ud fra slægts-hævnen som den primære, oprindelige reaktion mod manddrab, er på

¹ Gædeken: Retsbrudet og reaktionen derimod i gammeldansk og germansk ret, 1934.

den anden side tilbøjelige til at acceptere sondringen mellem den oprindelige slægtshævn og et senere fejdesystem og at se den middelalderlige fredslovgivning som en reaktion mod en tiltagende lovløshed i samfundet.²

Heroverfor gør forfatteren gældende, at hævn og fejde ikke er forskellige fænomener, eftersom den europæiske landefreds- og gudsfredsbevægelse først og fremmest er rettet mod slægtsansvaret og slægtshævnen, eftersom konge og kirke måtte have fælles interesse i at bekæmpe slægtsreaktionen: kirken først og fremmest for at gennemføre sin individualistiske skyldlære, kongen for at hævde sin suverænitet, herunder sin ret og pligt til at holde fred i samfundet. Forfatterens anden tesis er herefter den, at der ikke kan tales om noget egentligt udviklingsforløb i reaktionssystemet, eftersom slægtsansvaret og slægtshævnen i virkeligheden er magten bag bødesystemet, som ville være virkningsløst uden denne baggrund i en tid, da statsmagten ikke havde midler til at gennemtvinge den private krav på bøder. Forfatterens tredje og mest interessante tesis er herefter, at landskabslovene og det herpå beroende slægtsansvar igennem hele middelalderen her i landet anvendes som et vigtigt led i den politiske kamp mellem konge, kirke og adel, eftersom kongen og kirken vel havde fælles interesse i at søge slægtsansvaret afskaffet til fordel for en individualistisk skyldlære og et gennem stat og kirke institutionaliseret reaktionssystem, mens kirkelederne på den anden side måtte have fælles interesser sammen med adelen i at begrænse kongens centralistiske magtinteresser. Forfatteren søger nærmere at underbygge og sandsynliggøre disse teser. Hans bevisførelse og argumentation virker overbevisende, men efter min opfattelse kan hans materiale og hans argumentation dog ikke fuldt ud bære konklusionerne.

Når der kan opstå tvivl om bærekraften af forfatterens konklusioner, hænger det efter min mening sammen med forskellige omstændigheder. Forfatteren har ikke selv i sin indledning klart præciseret sin opgave. Mine udtalelser herom er mere baseret på en rekonstruktion af forfatterens intentioner efter læsningen af hans bog og især af hans resumé end af forfatterens egne udtalelser herom. I forordet indskrænker forfatteren sig til at udtale, at han under beskæftigelsen med middelalderens bøde- og borgensystem måtte savne en fyldestgørende redegørelse for omfanget af ansvaret for andres retsbrud og for tvangsmidlerne bag reaktionssystemet. Forfatteren er standset op ved *slægtsansvaret* – som iøvrigt først defineres s. 25 – som det primære problem, mens han udskiller husbondsansvaret og gildebrødrenes, granders og andres ansvar fra sin undersøgelse. Iøvrigt bærer afhandlingen præg af, at forfatteren vist oprindeligt havde tænkt sig at undersøge borgensystemerne, som også angår hæftelse for andre, men i form af en påtagelse af en så-

² G. Åquist: *Frieden und Eidschwur*, Lund 1968.

dan. Denne afgrænsning er vel forsvarlig, men når man ser på bogens titel og på dens indhold, vil man se, at forfatteren begrænser sin undersøgelse af reaktionssystemet til i det væsentlige at angå ansvaret for *manddrab*, og at han i det væsentlige ser bort fra andre dele af reaktionssystemet, således ansvaret for de personskader, som ikke fører til døden, samt ansvaret for tingsskade. Jeg skal senere vende tilbage til betydningen heraf, idet ansvaret for person- og tingsskade i landskabslovene ikke er omfattet af slægtsansvaret.

Også forfatterens udvælgelse af sit *materiale* kan føre til, at hans konklusioner bliver mere nærliggende, end hvis han havde medtaget yderligere materiale. Hermed er ikke sagt, at forfatteren forsætligt gør sine hypoteser selvverificerende ved kun at medtage det materiale, som bekræfter dem. – Forfatteren siger selv, at han vil anvende en komparativ metode, men at han kun vil medtage komparativt materiale, som kan udfylde hullerne i vor viden om dansk ret fra den tid, der ligger forud for de skrevne danske retskilder (s. 11). Det hænger sammen med hans skepsis over for en såkaldt universal retshistorisk metode, som under antagelse af en bestemt udviklingsgang i reaktionssystemernes historie forsøger at finde bekræftelse på denne hypotese ved at undersøge reaktionssystemernes udvikling i kulturhistorien. – Det er forståeligt, at forfatteren er forsigtig og skeptisk over for sådanne generalisationer, og at han ønsker at forholde sig mere konkret til det foreliggende danske kildestof. – Forfatteren tilslutter sig dog, s. 25 ff., en kulturvidenskabeligt orienteret retsopfattelse, som er baseret på antagelsen af, a) at retten er et enkelt led i et samlet kulturelt system, b) at retten og dens enkelte institutioner, herunder retshåndhævelsesinstitutionerne, har funktioner, som kun kan forstås på baggrund af den samlede materielle, sociale og kulturelle organisation. Jeg er helt enig med forfatteren i denne betragtning, og jeg er derfor også fuldstændig enig med ham i den opfattelse, at det er ufornuftigt at projicere vor tids retlige forestillinger og institutioner tilbage i en fjern fortid, da de økonomiske, sociale og kulturelle forhold herfor ikke eksisterede. Derfor er det helt rigtigt, når forfatteren afviser en retsdefinition, som er knyttet til eksistensen af en centralstat og dens magtapparat, s. 37 ff., når han vil beskæftige sig med en tidsalder, da en sådan centralmagt ikke endnu var fuldt udviklet, men hvor den sociale og dermed også nødvendigvis den retlige organisation var knyttet til andre sociale grupper. – Ret og uret eksisterer altså uafhængig af en moderne statslig organisation og dennes institutioner. Forfatteren fremhæver derfor med rette »slægten« som grundlaget for samfundsorganisationen og derfor også som bærer af og den eneste magt bag det sociale normsystem i en tid, da »staten« endnu ikke er kommet til eksistens. Det er også helt i overensstemmelse med nyere retsteori og kulturvidenskab at kalde sociale normer for retlige i

sådanne præ-institutionelle samfund, såfremt overtrædelse af normen mødes med en eller anden form for magt eller pres fra personer eller grupper, som i samfundet betragtes som beføjet hertil, s. 58, men ikke nødvendigvis magt i form af organiseret vold. – Jeg kan også fuldt ud tilslutte mig forfatterens bemærkninger s. 72–73 om nytten – for ikke at sige nødvendigheden – af, at retsvidenskaben og herunder retshistorien må drage nytte af andre videnskabers metode og erfaringer, herunder især etnologien og sociologien. Forfatteren kunne måske her have tilføjet også den politiske videnskab, som hans afhandling også er et bidrag til. Forfatteren siger selv, s. 71, at det komparative materiale, hvorved han forstår både retligt materiale fra andre retssystemer og materiale fra andre videnskaber end retsvidenskaben, kan danne grundlag for en forudgående hypotesedannelse og for en efterfølgende sandsynliggørelse af forskningsresultatet, og at den komparative metode i denne forstand ikke blot er tilladelig, men også et nødvendigt redskab, når retsinstitutternes funktion og udvikling skal belyses. Heri har forfatteren fuldstændig ret, og denne konstatering burde efter min mening have ført ham til ikke at begrænse sit komparative materiale til at omfatte sådant materiale, som kan kaste lys over dansk ret på et udviklingstrin, der ligger forud for de skrevne kilder, s. 11 og 15. Allerede inddragelsen af det ret udførlige etnologiske materiale i kapitel 3 synes jeg er en slags erkendelse fra forfatterens side. I hvert fald synes inddragelsen af dette materiale at tyde på, at forfatteren på trods af sin benægtelse anlægger en evolutionshistorisk synsvinkel på sit materiale ved at forudsætte, at studiet af primitiv ret kan kaste lys over den danske rets forhistorie, s. 181. Forfatteren kunne med samme ret have inddraget et komparativt materiale, som måske ville have været endnu mere oplysende. Det forekommer mig f.eks. underligt, at forfatteren slet ikke har inddraget undersøgelse af *romerretten* i sin fremstilling, idet romerretshistorien jo netop kender et udviklingsforløb, som i hvert fald kan virke inspirerende og kontrollerende på forfatterens hypoteser. Tilsvarende kunne han have interesseret sig for den græske retshistorie og de mellemøstlige kultursamfunds ret og retsudvikling, som vi jo dog kender en del til. I forbindelse med en gennemgang i kapitel 4 af kirken og slægtsansvaret gennemgår forfatteren ret udførligt den gammeltestamentlige mosaiske ret uden at gøre opmærksom på, at Mosebøgerne færdigredigeres samtidig med, at de tolv tavlers lov nedskrives i Rom, og at talionsprincippet eller gengældelsesprincippet i de tolv tavlers lov netop er afløst af et kompositions- eller bødesystem, men at ordet talio, gengældelse, netop er taget fra de tolv tavlers lov, hvori endnu findes reminiscenser af den gamle hævnret.

Ved anvendelsen af den kulturvidenskabelige metode, han for så vidt selv anbefaler, og ved at inddrage et større stof i sit komparative ma-

teriale kunne forfatteren have fået yderligere støtte for sin hypotese-dannelse og kontrollen på denne.

Endnu vanskeligere er det at forstå, at forfatteren ikke har inddraget *nordisk ret* i sin undersøgelse. Der er, som forfatteren flere gange selv udtaler det, grund til at tro, at de økonomiske og sociale og kulturelle forhold i de nordiske lande til stadighed har været nogenlunde ensartede, i hvert fald så ensartede at det også med anvendelsen af en meget forsigtig komparativ metode ville have været forsvarligt at drage direkte sammenligninger mellem dansk, svensk, norsk og islandsk ret.

I det hele taget har man en fornemmelse af, at forfatteren ikke fuldt ud har udnyttet den samfunds- og kulturvidenskabelige og den komparative metode, som han plæderer for i de indledende afsnit. Under forsvaret erkendte forfatteren, at kapitel 5 og 6 er skrevet før de indledende afsnit, som altså mere bliver et program for hans fremtidige retshistoriske forskning end en redegørelse for de metoder, som han har anvendt i den foreliggende afhandling. Læsningen af kapitel 5 og 6 giver heller ikke så meget indblik i den almindelige sociale og kulturelle situation i de germanske og danske områder i middelalderen som i de politiske forhold for tiden efter reformationen – eller måske efter landskabslovene – dog ret summarisk – og forfatteren synes også i disse kapitler at betjene sig af en traditionel retshistorisk-kildekritisk og politisk-historisk metode.

Jeg skal nu vende tilbage til a) forfatterens vigtigste teser og til sidst give b) et yderligere bidrag til forståelsen af årsagerne til, at bødesystemet holdt sig her i landet helt op i det 19. århundrede. Forfatteren standser sine undersøgelser ved Danske Lov i 1683, formelt med den begrundelse, at slægtsansvaret ligesom ved et tilfælde og i distraktion lempes ud af regelsystemet, men han gør ikke opmærksom på, at bødesystemet faktisk lever videre endnu halvandet hundrede år til Straffeloven af 1866.

Allerede dette kunne måske have givet forfatteren anledning til at sætte spørgsmålstegn ved tesen om, at reaktionssystemet ikke gennemgår et udviklingsforløb fra hævn over bøde til straf og erstatning, men at hævn og bøde så at sige er simultane og komplementære størrelser, for så vidt som han antager, at hævnen og truslen om denne er sanktionen bag bødesystemet, så længe der ikke er nogen central statsmyndighed til at sanktionere bøderne. – Det er også interessant, at forfatteren, som afviser evolutionsteorien, alligevel både i fremstillingsteknikken og med konkrete formuleringer forudsætter et udviklingsforløb fra en privat hævn over et bødesystem til et straffe- og erstatningssystem sanktioneret af offentlige myndigheder. – Forfatteren har så travlt med at aflive det, som han med rette karakteriserer som en primitiv evolutionsteori (s. 16 ff., 175 ff.), at han ligesom bliver mere royalistisk end

kongen selv.³ Tilsyneladende forkaster han et udviklingsforløb, som antagelig ville have været helt selvfølgelig, hvis han i stedet for at begrænse sig til tiden fra landskabslovene og til Danske Lov havde medtaget et større forløb fra tiden, hvor retshåndhævelsen efter både hans og de fleste andre forfatteres opfattelse er baseret på en ureguleret hævn, til et bødesystem, som må formodes at have udviklet sig derved, at individer og grupper er gået imellem de stridende slægter som mægling- og senere som voldgiftsmænd og har medvirket til aftaler om afløsning af hævnen i form af bøder. Det er givetvis rigtigt, at et sådant bødesystem, så længe samfundet ikke har etableret nogen central instans, som kan gennemtvinge bødernes betaling, må forudsætte eksistensen af slægtens egen magt som eksekutionssystem (jfr. ndf.). Der er heller ingen tvivl om, at vi i samtlige europæiske lande efter midten af 1700-tallet kan iagttage en fuld udvikling af det individuelle ansvarssystem såvel i strafferetten som i erstatningsretten, og et reaktionssystem, som fuldt ud er baseret på statslige myndigheder og deres evne og vilje til at opretholde freden udadtil og indadtil, om fornødent gennem magt.⁴ Forfatteren beskæftiger sig især med landskabslovene, som netop er blevet til i det 12.-13. århundrede, der er en overgangsperiode, hvor samfundsforholdene er flydende, og hvor man ikke har forladt det gamle uden at være nået frem til det nye. Slægtssamfundet er ikke helt afløst af et centralt styret samfund med kongen som den væsentligste magtfaktor. Det er rigtigt, at bøde og hævn for så vidt er samtidige, som hævn tildels er en reaktion, men bøden er trods alt det retlige udgangspunkt i modsætning til tidligere.

Som tidligere nævnt kunne forfatteren også i de tolv tavlers lov have set et bødesystem, som tilsyneladende fungerede uden slægtsansvar og blodhævn. Hvis forfatteren havde inddraget den svenske retsudvikling, ville han også have været opmærksom på, at den svenske fredslovgivning, den såkaldte Edsøreløve, i 1200-tallet, dvs. samtidig med at kong Valdemar forsøgte at begrænse slægtsansvaret i den skånske lov, forbød hævn på drabsmandens slægt, og at Magnus Eriksson i 1335 afskaffede ættebodsinstitutionen, dvs. den pligt, som drabsmandens slægt havde til at udrede en del af mandeboden. – Samtidig fik man i Norge kong Håkon Håkonsøns retterbod fra 1260, der ligeledes forbød hævn mod slægten, og Magnus Lagabøters forbud fra 1273, hvorved ættebodsinstitutionen afskaffedes i norsk ret. Det er rigtigt, at det ikke fuldt ud lykkedes at sætte lovforbudet igennem i praksis, idet der i hvert fald i svensk ret kendes eksempler på ættebodsansvar i praksis helt op i 1500-tallet, men selv om de svenske og norske love måske i lige så høj grad

³ Han er ikke helt retfærdig mod Seagle (s. 175 ff.), Gædeken (s. 115 ff.) og Åquist (s. 338).

⁴ Stig Jørgensen, Erstatningsret, 2. udg. 1972, kap. I.

afspejler kongernes afmagt over for ættebodssystemet, skylder forfatteren os i hvert fald en dokumentation af, at årsagerne til, at ættebodsinstitutionen i praksis holdt sig op igennem årene, var de samme som i Danmark, nemlig som forfatteren sikkert delvis med rette antager, at adelen ønskede at bevare sin fejderet, herunder sin modstandsret mod kongen. Såfremt det er rigtigt, at der er en så nær sammenhæng mellem fejderet, eller hævnret og bødesystemet, som forfatteren antager, er det rimeligt at antage, at hele komplekset af bødesystem, slægtsansvar og fejderet eller »hele kong Valdemars ret« måtte blive bevaret. Udviklingen synes dog alle steder at være gået gradvis frem.⁵

Forfatteren beskæftiger sig som nævnt ikke med tingsskade og personskade, der ikke fører til døden. Hvis vi antager, at der i tiden en gang forud for landskabslovene har eksisteret et almindeligt slægtsansvar, måtte dette sikkert også have været gældende såvel for tingsskade som for personskader. I *Kampen mod forbrydelsen* (bind I, 1959, s. 250) siger Stig Iuul også, at slægtsansvaret uden større vrøvl bortfaldt bortset fra tilfælde af manddrab.⁶ Bødesystemet fortsætter ganske uanfægtet fra landskabslovenes tid og frem til 19. århundrede, uden at der tilsyneladende er behov for nogen hævnret og noget slægtsansvar. På den ene side siger dette så meget, at en stor del af bødesystemet faktisk kunne fungere uden eksistensen af et slægtsansvar. På den anden side indeholder det måske også en del af forklaringen på, at bødesystemet holder sig så langt ind i den nyere tid, også efter slægtsansvaret formelt er afskaffet ved Danske Lov i 1683. Bøderne for tings- og personskade er i høj grad fastsat i overensstemmelse med den lidte skade. Af Torsten Wennströms undersøgelse (l.c.) synes det at være dokumenteret, at der i hvert fald oprindeligt har været en sammenhæng mellem bødens størrelse og den lidte skade, en antagelse, der også bekræftes af de tolv tavlers lov og den senere Lex Aquilia, hvor boden jo netop ofte er fastsat i forhold til tingens eller skadens værdi, dog således at den i tilfælde af grovere retsbrud undertiden fordobles og mangedobles. – På samme måde kender man også eksempler på firedoblinger af bøderne i de nordiske love (se f.eks. Tvingeld for Tyveri og Ran foruden Igeld, D.L. 6-XV-1), ligesom bødetaksterne antagelig til en vis grad er blevet justeret, efterhånden som møntforringelsen skrider frem i den senere middelalder. – Disse omstændigheder kan på den anden side være forklaringen, delvis, på at bødesystemet holder sig så langt op gennem tiden, eftersom bødesystemet altså tillige har haft en restituerende og ikke blot en repressiv funktion (uagtsomt drab): I praksis er der tilkendt mande-

⁵ Jfr. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder II, s. 519–37 (böder) og VII, s. 243 (hämnd).

⁶ Se også Wennström: *Tjuvnad och fornæmi*, 1936, s. 503, *Studier över böter och myntvärden i Vestgötalagarna*, 1931 og *Brott och böter*, 1940.

bod til 1790; Ørsted forkastede erstatningskonstruktion.⁷ – Når det kunne holde sig så længe, som det gjorde, hang det dels sammen med, at der efterhånden indførtes bestemmelser om, at der skulle betales et særligt beløb for skaden ved siden af bøderne, således som det findes i Jydske Lov 3.32 og 3.29, dels med at bøderne kunne kumuleres (D.L. 6-VII-2, 3).⁸ Da en gerning ofte indeholdt flere forskellige retsbrud, kunne man ved at gennemføre en kumulation af bøderne for de enkelte retsbrud reparere en hel del på den omstændighed, at bødetaksterne iøvrigt var kommet helt ud af trit med de økonomiske realiteter. I hvert fald fremgår det af de juridiske forfattere i det 17. og 18. århundrede, at bøderne i Danske Lov i væsentlig grad er blevet omfortolket som indeholdende hjemmel for hel eller delvis reparation eller erstatning for de lidte skader. Hvorom alting er, kan det i hvert fald være en medvirkende årsag til, at bødesystemet bevares, og bevares også længe efter at slægtsansvaret formelt er afskaffet ved Danske Lov i 1683.

Når forfatteren så at sige kommer til at betragte bøde og hævn som komplementære størrelser, kan det også skyldes, at han ikke tilstrækkelig klart sondrer mellem slægtsansvarets funktion som reaktion og som eksekution. I det hele taget mangler jeg i forfatterens afhandling en nærmere fremstilling af middelalderens eksekutionssystem. I mangel af en centralmagt, som kunne gennemtvinge de beslutninger, som blev truffet på tinge, var eksekutionsmyndigheden overladt til de private, som kunne gennemtvinge deres ret gennem »nam« (se s. 288, 313, 384), dvs. ved en slags selvtægt, der blot var reguleret på visse måder for at undgå ballade. Det er klart, at det er vanskeligt at sondre mellem slægtsansvarets forskellige funktioner, men umuligt ville det i hvert fald ikke have været at sætte slægtsansvaret på drabsområdet i relation til det almindelige eksekutionssystem.

Som nævnt vil forfatteren sætte lighedstegn mellem hævn og fejde. Selv om kilderne rigtignok anvender samme ord, er der for mig at se en vis realitet i de germanistiske forfatteres antagelse af, at den senmiddelalderlige fejde, som er koncentreret om fyrsternes og herremændenes gensidige mere eller mindre krigslignende opgør og den oprindelige slægtshævn, der, som forfatteren selv antager det, synes at have hjemme i et samfundssystem, som i højere grad er præget af mere jævntillede slægter. Det er givetvis rigtigt, at adelen i senmiddelalderen havde behov for at kunne rationalisere sine magtpolitiske interesser under henvisning til et retsinstitut, som kunne forlene deres magtpolitiske manøvrer med et skær af legitimitet. Samtidig kunne man ved at henvise til den retsopfattelse, som var bærende for dette retsinstitut og

⁷ Stig Jørgensen: Erstatning for personskade og tab af forsørger, 3. udg. 1972, Indledningen, II.

⁸ Stang: Erstatningsansvar, 1927, s. 17; Popp-Madsen: Bod, 1933, s. 152f.

den samlede retsopfattelse, den var udtryk for, begrænse kongens og dermed konkurrentens interesse i at skaffe sig dels politisk magt og dels kompetence til at skabe ret med de betydelige politiske virkninger, som ville følge af en sådan adgang for kongen til at ændre samfundet. Forfatteren, som jo netop har et åbent blik for den mulighed og den styrke, der kan ligge i at sløre sine politiske interesser bag henvisninger til den gode gamle ret (Brunner, Asmus, His, Åquist), har da også selv flere steder, mest tydeligt s. 468, erkendt, at hævn og fejde ikke ubetinget er det samme fænomen. Forfatteren har ikke helt kunnet overbevise mig om, at Gernhuber og Åquist ikke har ret i, at landfredslovgivningen både på kontinentet og i Norden ligeså meget skyldes ønsket om at beskytte de udenfor fejden stående personer (Åquist s. 24 og 34).

Hvorom alting er, vil forfatteren sikkert give mig medhold i, at reaktionssystemet også her i landet har gennemgået et udviklingsforløb fra hævn, over bødesystem og til et system af straf og erstatning, og at forklaringen på, at udviklingen forsinkes, som den gør, måske ikke alene er en følge af den politiske kamp, som forfatteren er tilbøjelig til at antage, men måske også er en følge af det langsomme forløb af de sociale, økonomiske og andre faktorer, som efter forfatterens egen opfattelse i de indledende kapitler er grundlaget for forståelsen af retten og dens udvikling. Det vi med en fællesbetegnelse kalder urbaniseringsprocessen i sammenhæng med pengeøkonomien og handelens vækst betinger overgangen fra en kollektiv til en individualistisk menneskeopfattelse i: talion, bøder, individuelt ansvar.

Slægten – hvad dette begreb nu måtte dække over – har haft en svinende betydning i løbet af middelalderen, og det centrale – som forfatteren selv erkender s. 330–337 – er *værnet* – som i tidens løb må findes forskellige steder, som oftest hos stormændene, men også hos husbond, lensherrer, gilder, bymænd, borgensmand (s. 295), hundreder, 10-mands grupper (s. 288 ff.) og hos kirken; til sidst hos kongen, staten eller samfundet (s. 336 ff.). – Jeg kan kun være enig med forfatteren, når han s. 338 (og s. 35) taler om menneskets – og samfundets – fundamentale behov for værn og tryghed som modpolen til det ligeså fundamentale behov for frihed. – Bødesystemet har været en mellemstation, ligesom »slægtsansvaret« har været en mellemstation på vejen, hvorfra og hvorhen ved vi ikke med sikkerhed. Men de to mellemstationer ligger ikke på samme sted, omend den rejsende i historien undervejs har kunnet se dem begge. Forfatteren har selv øjnene åbne for, at vor erkendelse er fragmentarisk, og at en enkelt årsagsforklaring er en del og kun en del af sandheden (s. 24 og 27 ff.). Forfatteren har fortalt en hidtil – tildels – overset variant af historien om reaktionssystemets udvikling, selv om han altså ikke kan lide betegnelsen. Han har fremhævet hævn som *retsmiddel* og *slægtens* rolle i forløbet fra hævn til bøde. Enhver

ensidighed er både en svaghed og en styrke. Forfatteren har i sin indædte (men ikke helt konsekvente) fastholden ved dette forløb bidraget til afsløringen af tilsvarende modsatrettede overdrivelser hos tidligere forskere og derved fremmet den nødvendige dialektik i vor erkendelsesstrøm.

Forfatterens teser er vel ikke originale, men det er hans fortjeneste, at de sættes sammen til et helhedsbillede af middelalderens samfund og dettes reaktionssystem, som er mere nuanceret og realitetsbetonet end forgængernes. Selv om der – som antaget – kan røkkes lidt ved nogle af fundamentene, er det utvivlsomt, at forfatterens afhandling i årene fremover vil blive stående som et uomgængeligt udgangspunkt for den videre forskning.

STIG JØRGENSEN

ERIK ULSIG: Danske Adelsgodser i Middelalderen. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet. Bind II. Kbh. 1968. I kommission hos Gyldendalske Boghandel. 516 s. 14 kortbilag.

Takket være de seneste års forskning er der sket en total omvæltning af synet på det danske landbrugs struktur i middelalderen, ikke mindst gennem C. A. Christensens analyser,¹ og når Erik Ulsigs disputats² på mange måder slutter sig ret nøje hertil, må det indledningsvis slås fast, at såvel arbejdets theser som de opnåede resultater er kommet til på selvstændig vis, idet bogens grundstamme er en besvarelse af en prisopgave, der 1955 bragte forfatteren Københavns universitets guldmedaille, og som derpå i udvidet og omarbejdet form i alt væsentligt var færdig i 1957, dvs. at den i mangt og meget repræsenterer synspunkter, der er 10 år ældre end det på titelbladet stående årstal.

Udgangspunktet har været en dyb mistillid til den traditionelle, ofte blot stiltiende udtrykte opfattelse af den danske agrarstrukturs statiske karakter, dvs. af det synspunkt, at *bondegården* var den klassiske danske landbrugsenhed ved siden af en mere eller mindre udviklet hovedgårdsdrift. Heraf måtte så følge, at udviklingen i alt væsentligt bestod i, at vikinge- og Valdemarstids frie, selvstændige bønder i løbet af middelalderen blev fæstere under den fremvoksende herremandsstand, altså næsten den omvendte udvikling af de store landboreformers bondefrigørelse. Ofte udtrykkes denne opfattelse i sociale termini, hvorefter den

¹ Hist. Tidsskr. 11. rk. VI og 12. rk. I samt rapporten fra det nordiske historikermøde i Bergen 1964.

² Anmeldelsen bygger i udstrakt grad på den officielle opposition ved forsvaret i Aarhus 1. juni 1970.